

журтка кеткенде халыққа, батырдың атасы, анасы, қарындасы, баласына азап береді... Қарабасының ғамын ойлайтуғын ишкі душпан унамсыз герой қатарында көрinedi. Ол ел ырысы ерге жаманлық ойлайтуғын, қыянет истейтуғын жаманның типі» деген анықтамалар береді. Сондай-ақ алым, Күлтай, Әшим (Хашым) образдарын сөз еткенде олардың батырға ислеген хызметлерін жоқары бақаланған. Душпанларына қарсы гүресіуіге жәрдем көрсеткен пұқара, халық үәжиллери дәрежесінде өз орынларын тапқанлығы сөз етиледі. Унамсыз типлердің арасында айрықша көзге түсетуғын мәстан мама образы өз сумлығы өзинің басына жететуғын, атқаратуғын хызметі бойынша дәстандағы хәдийселерди бир-бирине байланыстыратуғын орны белгиленген.

Әдебиетлар

1. Алпамыс. Баспаға таярлаған: Қ.Айымбетов. -Москва: Мәмлекет көркем әдебиет баспасы, 1937. 225-б.
2. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Баспаға таярлаған: Қ.Байниязов, Н.Айымбетов. VII-том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
3. Алпамыс. Қарақалпақ халық дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 212-б.
4. Алпамыс, Қоблан. Қарақалпақ фольклорының бес томлығы. I-том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 320-б.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, биринши бөлим. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Дәўқараев Н. Образлар бойынша мағлыұматларды қарап: шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, биринши бөлим. - Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977, 245-262-б.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. I-VII том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007, 756-б.
8. Мақсетов Қ., Тәжмуратов А. «Қарақалпақ фольклоры». -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1979. 194-б.
9. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. -Тошкент: «Фан», 1978, 71-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Алпамыс» достонининг Оғиз жиров вариантини ўрганишда Н. Давқараевнинг нуқтаи-назарлари, илмий тадқиқотлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье описываются научный взгляд, труды Н. Давқараева в изучении эпоса «Алпамыс» в варианте Оғиз Жырау.

SUMMARY. The article describes the scientific view of the works by N. Davkaraev in the study of the epic "Alpamys" version of Ogiz Zhyrau.

ЕЛ БАСҚАРҒАН АНАЛАРДЫҢ ТАРИЙХТА ҚАЛДЫРҒАН ИЗЛЕРИ

З.С.Зарипова - докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты,

Таянч сўзлар: фольклор, массагет, хукумрон аёллар, Аккағас, алп кизлар.

Ключевые слова: фольклор, храбрость, массагет, правительницы, Аккагас, боготырши.

Key words: folklore, bravery, massagetae, ruler, Akkagas, heroes.

Қарақалпақ халық дәстанларындағы батыр, палуан, жаўынгер хаял-қызлар туўралы халықлық түсиниклер типологиялық характердеги дәреклерге ийе болып, олардың жәмийетлик дәуірлер қатламларында оғада елеули излериниң сақланғанлығын көремиз. Бизиң ата-бабаларымыздың тарийхый реалистлик турмысқа көзқараслары олардың эпикалық руўхый мийрасларын-да сақланып қалуғын дәлиллеуши факторлар, олардың дәретіушилиқ қабилетлери менен байытылып барылғанлығы көзге түседі. Себеби, ҳәр қандай халықлық дәретпе өзиниң сюжетлерин өз басларынан өткерген тарийхый ўақыяларға тийкарланып алады ҳәм оларды көркем дәретіушилиқ усыллар менен жилўаландырыўға ҳәрекет етеди [1:172].

Профессор С.Бахадырова массагетлер эпосындағы патша хаяллар Тумарис, Зарина, Спаретра, Одатидалар туўралы сөз ете отырып, оларды басқа барлық батыр хаял-қызлардың түп дәреги сыпатында бақалайды. «Әйемги массагетлердің хаял патшалары, хаяллардың урыўларға уран болыўы, ел қорғаған батыр қызлар ҳаққында жырлар, бизге «Қырық қыз» эпосы болып жетисти. Қарақалпақ халқында «Қырық қыз» сыяқлы эпостың сюжетиниң жасаўы, сондай-ақ «Шәрйар» дәстанындағы Әнжим, «Мәспатша» дәстанындағы Айпарша қолына қурал алып, душпанлары менен алысқан қызлар, усы әйемги дәуірдеги ел басқарған, әскер басы болған хаял-қызлардың бизге жеткен нұсқалары» деген еди [2:23-37].

Массагетлер эпосларынан орын алған ўақыялар қарақалпақ халық дәстанларындағы батыр қызлар образының генетикалық негизлериниң бири болыў менен бир қатарда, миллий дәстанларымыздың эволюциялық

Н.Дәўқараев, дәстанның Оғиз жыраў вариантының көркемиллик мәселелери туўралы да өз пикирлерин билдирип өткен. Поэманың (дәстанның) тили, тенеўлер, аўыстырыўлар, нақыл-мақаллар, терең мәнили өткир сөзлер пайдаланғанлығын айтып бир қатар мысаллар келитирип өтеди [6:245-262].

Улыўма, Н.Дәўқараевтың «Алпамыс» дәстанының Оғиз жыраў вариантында сәўлеленген сюжетлери, эпизодларға образларға берген баҳасы, қарақалпақ фольклористикасындағы дәслепки үйрениўлер дәрежесиндеги аналитикалық пикирлеўлерден ибарат болып, дәстанның миллий өзгешеликлерин анықлаўға, басқа миллий дәстанлардан айырмашылықларын ҳәм уқсас тәреплерин үйрениў илажларын әмелге асырыўда баслама болған қунлы жұмыслар қатарынан орын алады.

басқышларын анықлаўшы, яғный оның ҳақыйқатлыққа қатнасындағы өзгерислерди енгизиўи менен белгиленеди. «Ол тарийхты синтезлеў арқалы оны анализлеўге өтиў-бул өзгерислердің бас көринислериниң бири болып табылады» [3:13]. Бундай өзгешеликлер кем-кемнен типологиялық характерге ийе болып, тийкарғы мотив сақланған ҳалында, олар басым тәрепи менен миллий турмыслық талаптарға ылайық раўажланып барады.

Массагетлер дәуиринен мийрас болып қалған қахарманлық эпослардың сюжетлериндеги ўатан қорғау темасы, бизиң миллий дәстанларымыздың сюжетлериниң пайда болыўына белгили дәрежеде тәсир жасаған. Олардағы қахарманлардың, әсиресе, батыр хаял-қызлардың ўатанға садықлық, инсан пәрўарлық пазыйлетлерин улығлайтуғын образларға бай эпикалық дәретпелеримиз, миллий руўхый кеширмелеримиздің ажыралмас бир бөлеги болып қәлиплести. Қахарманлық образлардың сәйкеслиги, идеялық турақлылығы типологиялық характердеги өзгешеликлерине ийе болып, тарийхый-жәмийетлик тәсирлер нәтийжесинде қәлипслескени менен, оның генетикалық дәреклериниң де бар екенлигин атап өтиўимиз тийис. Әйткени, ата-бабаларымыздың жаўлап алыўшылық сиясаты гүжип турған дәуірлерде, турмыс шараятлары географиялық жасаў орны, Массагетлер (саклар, скифлер) менен байланысы үрп-әдеті, дәстүрлери, дүньяға көзқарасындағы аналогиялық сәйкесликлер, генетикалық тийкарлардың да болыў мүмкиншилигинен дәрек беретуғынлығына гуман жоқ. Массагетлер эпосындағы өз ара ишкі ҳәм сыртқы қарсылықларға байланысly қәлипслескен конфликтлер қарақалпақ халық дәстанлары ушын да бир-

бирине жақын уқсаслықтарға ийе болып, олардың бул руўхый дәретпелерге «шерик хәм мийрасхор» [4:10] екенлигин сыпатлайды.

Скифлердің хаял патшасы Аккағас та, белгили бир тарийхый дәуірлерде өз елине бийлик еткен батыр хаял-қызлардың бири болған. Бирақ, қайсы дәуірлерде хәм қай жерде хұкимдарлық еткени туўралы жетерли мағлыұматлар жоқтың қасында. Айрым дәреклерге қарағанда, «Скифлердің бир бөлегин басқарған хаял Аккағас жерінде» деген мағлыұмат С.П.Толстованың көрсетиўинше, бизиң эрамыздың VI әсиринде Вавилон елшиханасының Арал теңизи жағалауларындағы түрклердің қаханлығына жиберилген хұжжетлерден орын алған екен [5:198]. Усы жазба дәрекке сүйенген халда Л.С.Толстова «Хұжжетте скифлер деген атама сақланғаны менен Аккағас басқарған топар сол дәуірлерге келип түрклесип үлгерген болыуы керек» [6:17] деген пикирге тоқтайды. Қазақ алымы Ә.Қоңыратбаев «Массагетлердің үлкен бир топары дербиклерди, Дербик деген хаял басқарған, оларда матриархатлық култь күшли болған» дей отырып, Аккағасты Сарматлардың көсеми [7:20] деген пикирди ортаға таслайды. Бул мағлыұматлардың бизге әхмийетли тәрәпи, шама менен б.з.ш дәслепки әсирлериндеги, ерте орта әсирлерде түркий қәуимлердің қәлиплесиўине күшли тәсир жасаған массагет, дербик, сармат, скиф бирлеспелериниң аты менен байланыслы болыуы, Аккағас деген хаял патша хакқындағы мағлыұматлардың сақланыуы хәм оның Арал теңизи жағалауларында деп көрсетилиўи болып табылады. Жазба дәректе белгиленген дәуір (VI ә) сол уақытлардағы, урыўлық қәуимлик бирлеспелер, мәмлекетти басқарыу дәстүри басым тәрәпи менен патриархал-феодаллық тәртиплерге бойсындырылған еди. Ал, Аккағас сыяқлы хаял патшалардың ел басқарыуын, жаңаша турмыслық шараятларға байланыслы матриархатлық дүзимниң қалдықлары сыпатында хаял-қызларға болған көзқараслардың хәрекетшендигин дәлиллеўи фактор дәрежесинде бағалауымыз мүмкин. Бул жерде тийкаргы мәселе, хаял-қызларға болған исенимниң белгили басқышта сақланғанына итибар қаратыўды талап етеди. Бирақ, Аккағастың қандай жағдайда патшалық мақамына ерискени, оның қараўында атлы әскер хаял-қызлар болды ма? деген сорауларға жуўап табыўдың хеш қандай имканиыты жоқ. Усындай жағдайлар тийкарында патша хаял-қызларымыздың образларындағы жаңа бағдарлардың қәлиплесиў басқышларына гуўа боламыз. Мәселен, Тумарис, Зарина сыяқлы хаял патшалар, эпикалық дәстүрлердеги хаял-қызлар армиясына басшылық етеуғын қахарманлар емес, олар маликалар сыпатында күйеўлері өлгеннен кейин, олардың орнына патша болып, ел басқарыу хуқықларына ийе болады.

Әдебиятлар

1. Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. В кн. Типология народного эпоса. -М.: «Наука», 1967. -С.172.
2. Бахадырова С. «Қарақалпақ қандай халық». –Ташкент: «Навруз» 2017. 23-37-б.
3. Гацак В.М. «Восточно-романский героический эпос. Исследования и тексты». -М.: «Наука», 1967. -С.13.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклоры эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.10-б.
5. Толстов С.П. Основные вопросы древней Истории Средней Азии. // Советская этнография (сборник 6-7). - М.Л.: 1947. -С.198.
6. Толстова Л.С. Вопросы ранней этнической истории народов приаралья. –Нукус: «Қарақалпақстан»,1984, -С.17.
7. Қоңыратбаев Ә. Қарақалпақ эпосы және тюркология. –Алматы: «Ғылым»,1987, 20-б.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука».1974, -С.167.
9. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. -Тошкент: «Фан»,1968, 110-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада массагетлар даврида хукмронлик этган жангчи аёл-қизлар хақида сўз юритилади. Жангчи она образларининг қоракалпоқ қахрамонлик достонларида ботир аёл-қизлар образининг пайдо бўлишидаги муносабатига тўхтаб утилади. Тарихий маълумотларда сақланган манбаларга ва олимларнинг илмий натижалари асосида скифларнинг подшоши Аккағас хукмрон аёл хақида айтилади. Жамиятда даврнинг ўзгариши билан ўрта асрларда халқ достонларида хукмронлик қилган оналар образини гавдалантирувчи қахрамон қизлар образининг етилиб чиқиши хақида айтиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены эпические сведения о правительницах и женщин-богатырей в период массагетов. Рассказывается влияние правительниц и женщин-богатырей в эпических произведениях на появление храбрых девушек. В основе разработки темы заложены исторические информации и научные решения исследователей о правительнице скифов «Аккагас». В статье упоминается появление в народных произведениях образов героинь в основе образов правительниц.

SUMMARY. This article provides epic information about the rulers and female heroes during the Massagets period. The influence of rulers and women heroes in epic works on the appearance of brave girls is described. The development of the theme is based on historical information and scientific decisions of researchers about the ruler of the Scythians, Akkagass. The article mentions the appearance in folk works of images of heroines in the basis of images of rulers.

Яғный, мәмлекет басқарыуындағы дәстүрли принциптердің әмелдеги көринислери болып табылады. Деген менен, хаял патшалар толық мазмундағы ел мәпин гөзлеўшилер, анығырағы, елин сыртқы душпанлардан қорғаушылар болып табылады. Усы көзқарастан оларды жаўынгер хаял-қызлар қатарында бағалауға мүмкиншиликлер туўылады.

Ел басында турған усындай жаўынгер хаял-қызлар хакқындағы мағлыұматлар, Орта әсирлердеги қарақалпақлардың миллет болып қәлиплесиў басқышларындағы жазба дәреклер менен де жақын мағлыұматларға ийе. Мәселен, В.М.Жирмунский Абылғазы ханның «Түрк шежиреси» китабында келтирилген «Оғуз қәуимине бийлик жүргизген қызлар» туўралы мағлыұматларға сүйене отырып «Олар өзлерине пүткил оғуз қәуимлерин бағындырып, көп жыллар бийлик (беклик) еткен» деген дәреклерди келтиреді. Солардың арасында Салор-Қазан алптың қызы хәм Қармыш байдың қызы Мамыш бектиң хаялы-Барчын салордың айрықша көзге түскенлиги айтылып өтиледі [8:167].

Орта әсирде түркий халықлардың орталығында кексе адамлар хәм бақсылардың санасында Гүлпаршын батыр хаял, амазонка образында сақланып қалған. Қахарман қыздың мәртлик ислери оғузлардың, қарақалпақлардың (Қоңырат қәуимлериниң), башқұрт, татарлардың фольклорында жасап қиятырғанлығы, батыр қызлардың образларының эволюциялық жолларын анықлауда тийкаргы дәреклердің бири болып табылады. Дәстанның өзбек версиясының дәслепки вариантларында Барчин менен (талабанлардың) өз ара күш сынасыуы мотивлериниң болыуы мүмкиншилигин академик Т.Мирзаевта атап өтеди хәм «Барчиннинг жасурлик, мардлик ва довюраклик, ўз куч-қудиратига ишонч Тойчохон алплари уни зўрлик билан олиб кетмоқчи булган фожиали моментларда якка гавдоланади» [9:110] деген жуўмаққа келеди.

Хакыйкатында да, қарақалпақ дәстанларындағы Гүлайым хәм соған теклес батыр хаял-қызлар образларында, олар мифологиялық қахарманлар сыпатында жүзеге келген, соң жәмийетлик хәм турмыслық тәсирлер менен олар хакқындағы эпикалық баянлаулар хәр қыйлы трансформациялық өзгерислерге ушырап, тийкаргы мотивлер сақланған халда қәлиплескен.

Хаял патшалар хакқындағы жазба хәм ауызша мағлыұматлар батыр хаял-қызлар образының жетилискен мағлыұматларын тәмийнлеўи өзгешеликлери менен бағалы. Олар тарийхта жасап өткен патша хаяллар сыпатында, эпикалық қахарманлардың (батыр хаял-қызлардың) образларының бекемленеуине хәм раўажланыуына күшли тәсир жасаған.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Djumabaev N. Quramalı funkciyalardıń anıq emes integralın tabıw usılları	3
Ибрагимов А.А., Хамроева Д.Н., Мамуров Т.Т. Проблема сходимости интервального метода обратной матрицы для расчета установившихся режимов электроэнергетических систем	4
Илиев Х.М., Турсунов М.О., Исамов С.Б., Ковешников С.В. Влияние легирования никелем и марганцем на концентрацию кислорода в кремнии	7
Izetaeva G., Djanxodjaev N., Erejepova V., Kewnimjaeva F. Trigonometriyalıq teńlemeler dúziwde qatnasatugın ańlatpalar hám olardı túrlendiriw usılları	10
Жалелов Р.М. Чоррахадаги транспорт окимини бошқаришнинг нейрон түрлі тизимини лойиҳалаш	12
Kabulov I.Sh., Jalekeshov A.S., Yavidov B.Ya., La_{2-x}Sr_xCuO₄ Kuprati o‘tao‘tkazuvchanlik kritik haroratining bir o‘qli bosim bo‘yicha hosilaviy qiymatlari	14
Мусурмонова М.О. Задача о дифракции нестационарной плоской поперечной волны на сферическом включении в упруго-пористом пространстве	16
Sultanov M.J., Kabulova L.B., Izbasarova G.B. Chiqindilardan foydalanib kompozit materiallarning sement tejash texnologiyasi	19
Зикриллаев Н.Ф., Шоабдурахимова М.М., Уракова Ф.Э., Хусанов А., Қурбоналиев Қ.Қ. Марганец олий силициди асосида самарадорлиги юқори термобатареяларни яратиш имкониятлари	20

Biologiya. Ekologiya

Қурбонова Ш.Б., Жумаев И.З., Бобоев С.Н., Усманов П.Б., Есимбетов А.Т., Жўрақулов Ш.Н. F-27 изохинолин алкалоидининг миокард қисқариши фаоллигига таъсир механизмини тавсифлаш	22
Мырзамбетов П.Ш., Бекназаров А., Калжанов П. Вредители лесных насаждений в аридных условиях Каракалпакстана	25
Сейлханова А.Н., Тилепов Ж., Калимбетова Р., Медетов М.Ж. <i>Epicauta erythrocephala</i> (Pallas, 1781) турининг жанубий оролбўйида тарқалиши ва биоэкологик хусусиятлари	26
Tashtayeva S.K., Yoqubov O. «Yashil urbanizm» - zamonaviy shaharlar rivojlanishining asosiy yo'nalishi sifatida	28

Geografiya. Ekonomika

Балтабаев О.О. Каракалпакстан ойконимлерининг пайда болыуында гидрообъектлердің роли хэм әхмийети	31
Қурбонов Ш.Б. Тўраев Қ.Т. Тўраева З.М. Зиёрат туризмнинг кичик хуудлар иқтисодиётида тутган ўрни ва аҳамияти	33
Туроб Ж.Ж., Қурбонов Ш.Б. Ўзбекистон тоғ зонаси барқарор ривожланиши муаммолари ва уларнинг ечими йўналишлари	35

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Ruwqiyliq

Абдуллаев А.А. Жой номларининг этномаданий тадқиқи (Тошкент ареали мисолида)	38
Абдуллаева А.А. «Туркистон тўплами» қорақалпоқларнинг диний эътиқодларининг айрим томонлари хақида (1873-1874 й.й.)	40
Абдуллаев М. Изучение этногенеза каракалпаков в 1930-1980-е годы	42
Ametov A.Q., Nzamatdinov N. Jaslardı milliy ideya ruwxında tárbiyalawda xalıq awızeki dóretiwshiliginiń ornı hám áhimiyeti	44
Арзиева Б.И. Шарқ алломаларининг шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришдаги ҳиссалари	46
Кошанов Б., Юсупов К. Каракалпакстан в 1980-е годы	48
Матсалаева Г. Қасым Әўезов – мәмлекетлик ғайраткер (1930-1936-жыллар)	50
Nazarov N.A. Tarixiy taraqqiyotda etnonimlarning transformatsiyalashuv jarayonlari	52
Нурабуллаев Т.А. Инновацион етакчилик фаолиятининг ижтимоий-психологик тадқиқотларда ўрганилганлиги	55
Reymov T.M. Zamonaviy sharoitda yoshlar o'rtasida ekstremizm va terrorizmning oldini olish va huquqiy madaniyatni oshirish bo'yicha yevropa tajribasi	57
Сулайманов С.А. Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сув йўлларининг тутган ўрни (1937-1941 йй)	59
Турдыев Б. XVII-XVIII әсирлер тарийхый ўақыяларының тарийхый қосықларда сәўлелениўи	62